

Osmanlı Mimarisinde Akidevî ve Siyasî Hat Uygulamaları

MURAT SÜLÜN

DOÇ. DR., MARMARA ÜNİVERSİTESİ İLAHİYAT FAKÜLTESİ

GİRİŞ

İnsanları yetiştirmek, yönlendirmek, değiştirmek ve yetkinleştirmek sanatın başlıca sosyolojik işlevleri arasındadır. Fertleri ve kitleleri bilinçlendiren sanat önemli bir toplumsallaştırma işlevi görür.¹ Sanatla yaşam iç içedir. Her sanat eserinde öyle ya da böyle yaşamın belli yönleri yansıtılır. En güçlü sanat eseri toplumsal yaşamı en doğru biçimde, zaman ve mekân boyutlarına yansıtabilen eserdir. Sanat eseri geçmişi ve geleceği şimdiki zaman aracılığı ile birbirine bağlayan bir köprüdür. Sanat toplumsal yaşamı etkin bir biçimde yansıtması nedeniyle toplumsal-tarihsel bir bilgi alanı oluşturur.² Sanatçı, kendi toplumsal katmanının sorunlarını dile getirmeye çalışacağı gibi, kendisine ısmarlanan –sözgelimi mimarî bir– eserde, mensup olduğu inanç ve kültürü, hatta yer yer gününün hâkim ideolojisini de yansıtmaya çalışacaktır. Bu bakımdan, bir sanat eserinin vermek istediği mesaj sanat tarihçisi, toplum-

1 İbrahim Armağan, *Toplumsal Yapı, Bilim ve Sanat -Sanatın Toplumbilimsel Temelleri Üzerine Bir İnceleme-*, Ege Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi Yayınları, İzmir 1982, s. 189-190.

2 Armağan, *Toplumsal Yapı, Bilim ve Sanat*, s. 189-190.

bilimci, tarihçi, ruhbilimci ile birlikte diğer bilim dallarından da yararlanılarak³ toplumsal-tarihsel bağlamları içinde değerlendirilmeli;⁴ sanat eserinin mesajını alabilmek için, o dönemin yapısı az çok bilinmelidir.⁵

Kavram ve duyguları ileten sanat; masal, mesel, mit gibi konuları resimleyip duygu ve düşünceleri tasvir eden imgeler (allegorie/istiâre) hâlinde iletişim sağlar. Sanat eserlerinin –din, tarih, mitoloji, ekonomi vb. sâiklerle biçimlenen– kubbe, kapı, kürsü, avlu, kolon, kemer, tonoz, pandantif, avlu, mihrap, minber, mahfel vb. elemanları başlı başına birer iletişim aracıdır. Yalnız, mimarî ve sanatın dildeki sözcükler yerine biçim, renk, ışık-gölge, doku, ölçü, oran vb.lerini kullanan kendine özgü bir dili vardır. Böylece konuşma dilinde olduğu gibi, göstergeler arasında ilişkiler oluşturulmakta ve bu göstergelere anlam yüklenmektedir. Bu yolla mimarî ve sanat, dil gibi birer iletişim aracı olmuş ve çağlar boyunca kavram, fikir ve duyguları iletmiştir.⁶ Ancak elinizdeki çalışma sanat eserlerinde yazı ile verilen doğrudan mesajlarla, özellikle de Kur'an âyetleri ile ilgilenmektedir. Çünkü sanat eserleri ile sadece sembolik nitelikte mesajlar verilmemekte; bunun yanı sıra, farklı bilim dallarını ilgilendiren yazılar (*hatlar*) da uygulanmaktadır. Söz konusu yazı bir metin olduğuna göre bir kaynaktan alınmış demektir ve uzmanlık alanı sadece o kaynak olan bir bilim dalı mevcuttur. Yani, sanat eserinde rastladığımız hat sözgelimi Kur'ân-ı Kerîm'den bir âyetse Tefsircinin; hadis-i şerif ise Hadîşçinin; bir başka edebî ürüne edebiyatçının devreye girmesi doğaldır, gereklidir.

A. BİR SANAT ESERİ NEDEN SÜSLENİR?

1. SÜSLEME (TEZYİNÂT / DEKORASYON)

Sanat eserine onu güzelleştirme amacı ile eklenerek onun bir parçası hâline gelen bir yapı⁷ olarak tanımlan *süsleme*, yapının aslî unsurlarını, işlevlerinin gereği olmayan hatta bazen onlarla bir ölçüde karşıtlaşabilen, iki ve üç boyutlu biçimlerle, düzen ve renklerle süslemektir.⁸

3 H. İter Taşkiran, *Yazı ve Mimarî*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1997, s. 16.

4 Armağan, *Toplumsal Yapı, Bilim ve Sanat*, s. 160.

5 Armağan, *Toplumsal Yapı, Bilim ve Sanat*, s. 191.

6 Taşkiran, *Yazı ve Mimarî*, s. 14-15, 31, 32, 61.

7 İ. Râcî el-Fârûkî, Lâmia el-Fârûkî, *İslâm Kültür Atlası* (çev. Mustafa Okan Kibaroglu, Zerrin Kibaroglu), *Yenişafak Gazetesi*, İstanbul 1999, s. 408-409.

8 Nihat Boydaş, *Ta'lik Yazıya Plâstik Değer Açısından Bir Yaklaşım*, MEB, İstanbul 1994, s. 67 (Doğan Kuban, *Mimarlık Kavramları*, İTÜ, İstanbul 1980, s. 44'ten naklen).

Manevî bir varlık olarak insan “doğru”, “gerçek” ve “iyi”nin olduğu kadar, “güzel”in de peşindedir. Manevî dünyamızın ayrılmaz bir parçası olan güzellik duygusundan ise sanat doğmuştur.⁹ *İnna’llâhe cemîlün yuhibbû’l-cemîl* “Allah gerçekten güzeldir, güzeli (güzelliği)¹⁰ sever”;¹¹ *zeyyinû’l-Kur’âne bi-asvâtiküm* “Kur’an’ı seslerinle güzelleştirin”¹² vb. telkinler güzellik duygusunun ne kadar fitrî ve ilahî olduğuna ve bu yönünün en az dinî, ahlâkî ve beşerî yönü kadar önemli olduğuna işaret eder. İnsanın bu istidadı olmasaydı, Kur’an-ı Kerîm’in o eşsiz belâğati, ahenk, şiiriyet ve müzikalitesi bu kadar dikkat çekmeyecekti. Kur’an-ı Kerîm, “Sanatkârların en güzeli”¹³ olarak tanıttığı yüce Allah’ın, başta insanoğlu¹⁴ olmak üzere yarattığı her şeyi en güzel biçimde sağlam ve kaliteli¹⁵ yaptığını vurgular; Allah’ın, “yaptığını en güzel bir şekilde yapma”yı (*ihsan*) emrettiğini, böyle yapanları (*muhsinîn*) sevdiğini¹⁶ ve bunlarla birlikte olduğunu¹⁷ belirtir.

Bununla birlikte, Kur’an’da Âd, Mısır, İrem, Semûd gibi büyük medeniyetlerin imza attığı muhteşem eserlerin, sahiplerini kurtaramadığı, ebedileştiremediği, sonuçta onların da diğerleri gibi yeryüzünden silinip gittiği vurgulanmış;¹⁸ bu gibi medeniyetlerin kalıntıları birer ‘ayet’ olarak nitelenmiş ve insanlar bunlardan ibret almaya çağırılmıştır.¹⁹ Bundan, “sanat eserleri insana kendisini unutturup onu ebediyet duygusuna sürükleyebileceği için Kur’an’ın bu tür eserlere iyi gözle bakmadığı” sonucu çıkarılabilir. Bu noktada, Kur’an’da dünya hayatı temasının “oyun-eğlence, süslenip püslenme ve birbirine karşı övünme” şeklinde olduğu da hatırlatılabilir.²⁰ Ancak Kur’an’da Arz’ın çeşitli abidevi (monümantal) eserlerle imar edilmesinden övgü ile bahsedilmiş olduğu²¹ unutulmamalıdır. O halde, burada yerilen, muhteşem abidelerin kendisi

9 Nusret Çam, *İslâm’da Sanat Sanatta İslâm*, Akçağ, Ankara 1997, s. 17.

10 Tirmizî, *Birr* 61 (*İnna’llâhe cemîlün yuhibbû’l-cemâl*).

11 Müslim, *İman* 147; İbn Mâce, *Du’a* 10.

12 Buhârî, *Tevhid* 52; *Ebû Dâvûd*, *Vitr* 20. Ayrıca *hassinû’l-Kur’âne bi-asvâtiküm* (*Dârimî*, *Fezâilü’l-Kur’ân* 34).

13 el-Mü’minûn 23/14.

14 et-Teğâbûn 64/3; et-Tîn 95/4-5.

15 en-Neml 27/88; es-Secde 32/7.

16 en-Nahl 16/90; el-Bakara 2/195; Âl-i İmrân 3/139.

17 el-Ankebut 29/69; en-Nahl 16/128.

18 Bk. el-Fecr 89/6-14. Ayrıca el-Hicr 15/80-84.

19 Yusuf 12/105 “Göklerde ve yerde nice kanıtlar var ki, hiç üzerinde düşünmeden onların yanından geçip gidiyorlar!”. Ayrıca el-Hicr 15/73-77.

20 Bk. el-Hadid 57/20. Ayrıca et-Tekâsür 102/1-2.

21 Bk. es-Sebe’ 34/13. Ayrıca er-Rum 30/9.

değil, canlılara fayda sağlama amacı güdülmeden kuru bir yarış çerçevesinde boş yere inşa edilmiş olmalarıdır; onlara aldanmak, onlarla böbürlenmek, onların insanı ebedileştireceği hissine kapılmaktır.²² Yoksa sözgelimi Allah'ın mecitleri bağlamında kullanılan, fakat bununla sınırlandırılmayacak olan *imar* faaliyetleri elbette ilahi rızaya ermenin en büyük vesilelerinden biridir.²³ Kur'an'ın sanat eserleri bağlamındaki eleştirisinin altında yatan bir başka husus da bu yapılar inşa edilirken insan emeğinin sömürülmesi ve insanın işine yaramamasıdır (*abes* ve *israf*). Binlerce insan çalıştırılarak muazzam kaynaklar akıtılarak yapılan o abidevi yapılar –meselâ Mısır için konuşacak olursak– sonuçta firavun sülalesinden birkaç kişinin mezarıdır; insanlara pek bir faydası dokunmamaktadır. Buna karşılık, insanî ölçülere uygun bir yapı arz eden Türk mimarisinin abidevî şaheserleri bile, diğer milletlerin zorlanmış, insan ömrünün sınırları içinde yapılamayacak kadar büyük eserler inşa etme ihtirasından müstağni, azami yedi-sekiz yılda tesis edilebilecek, *canlıların istifadesine uygun* yapılara sahip bir manzume olarak vücuda getirilmiştir.²⁴ Sözgelimi hakka ve adalete dayalı Türk-İslâm medeniyetine merkezlik eden Topkapı Sarayı, Allah'a ve onun kullarına hizmet etmek üzere toplanmış dervişler tarafından kurulmuş bir tekke görünümündedir. Orada, göğe tırmanan binalar, kibir ve gururu tahrik etmekten başka bir işe yaramayan azametli yapılar görmezsiniz. İslâm dünyasının en büyük mâbedini yaptırmış olan hükümdarın burada kendisi için yaptırdığı yer, bir dervişin çilehanesinden daha büyük değildir.²⁵ Turistler için sağa sola konulmuş tanıtıcı levhalar olmasa Topkapı Sarayı'nda padişahların yaşamış oldukları bile anlaşılmaz.²⁶ Türk mimarisi, en mütakâmil şeklini aldığı XVI. asırda şekliyle ve malzemesinin iddiasız renkleriyle dıştan ağırbaşlı, sakin ve mütevazı, -fakat vakur görünümlü- olmasına rağmen içten insanı cezbeden kasvetsiz ve canlı bir hacme sahipti.²⁷ Fetih ve ihtişam devirlerinin ürünü olan Topkapı Sarayı'nın bütün vakar ve sadeliğine karşılık, dağılma ve küçülme devirlerinin ürünü olan Dolmabahçe vb. saray-

22 Âd kavminin peygamberi olan Hud Aleyhisselâm'ın şu çıkışması ilginçtir: "Yüksekçe bulduğunuz yerlere gayesiz ve işlevsiz anıtlar dikip duracak mısınız? Özene-bezene yaptığımız şu binaları ebedilik tutkusuyla mı inşa ediyorsunuz siz?!" (eş-Şuara 26/128-129)

23 Bk. et-Tevbe 9/18.

24 Ali Saim Ülgen, "Türk Mimarîsinin Felsefi ve Estetik Özellikleri", *Milletler Arası Birinci Türk Sanatları Kongresi (Ankara 19-24 Ekim 1959)*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1962, s. 388.

25 Erol Güngör, *İslâm'ın Bugünkü Meseleleri*, İstanbul 1983, s. 76.

26 Güngör, *İslâm'ın Bugünkü Meseleleri*, s. 77.

27 Ali Saim Ülgen, "XVI. Yüzyılda Türk Mimarîsinin İç Dekorunu Nasıl Vücut Buldu?", s. 389.

larda, mimarların güç-kudret ve iktidar sergileme adına abartılı süslemelere yöneldikleri dikkat çekmektedir.

İslâmî sanatın estetik amacı, seyredenleri kişi ve bu dünya üzerinde yoğunlaşmaktan uzaklaştırıp bunun ötesinde ve tamamıyla tabiattan farklı olan tevhide ve Allah'ı tefekkürü yöneltmektir;²⁸ sanat eserlerindeki süslemeler de bu çabanın sonucudur. Tevhidi daima vurgulayıp hatırlatacak motiflere duyulan ihtiyaç sebebiyledir ki bu tür süslemeler işyerinde, evde, arabada, mektepte-medresede, tekkede, camide, kervansarayda, hâsılı, hayatın her alanında karşımıza çıkabilir.

2. MESAJ İLETME ya da YÖNLENDİRME

Hat hemen her devirde İslâm kültür ve sanatının baş tacı olmuştur; yazının sahip olduğu bu geniş imtiyazın başka hiçbir kültürde görülemeyeceğini söylemek abartı sayılmaz. İletişimi en dolaysız biçimde gerçekleştiren yazı, sözden farklı olarak aynı zamanda kalıcıdır. Üstelik sanat eserleri yazının minyatür gibi kitap sayfalarında kalmasını önlemiştir.²⁹ Mimarîden şiire kadar çeşitli tatbik alanlarıyla hat sanatı, merkezî görsel sanat olmayı sürdürmektedir.³⁰ Türk mimarîsinde yapının gerçek karakterini, kimliğini ortaya çıkaran unsurların başında hat gelir.³¹ Sözelimi Osmanlı mimarîsinde yazı, mimarî ile birlikte kullanımının en güzel ölçüsünü bulmuş ve gelişiminin son aşamasına varmıştır. Böylece yazı, mimarîyi tanımlayan, taştan inşa edilen yapıya ruh ve anlam veren, hatta o olmadan yapıda eksik bir şeyler varmış hissini verdirecek kadar mimarî tasarımda önemli rol oynamış, adeta yapı ve malzeme gibi önem kazanmıştır.³² Farklı karakterleri ve sanatkârane istifleri ile hatlar, yapıyı güzelleştirmekle kalmamakta, içerdiği güzel ve manalı sözlerle ona anlam da katmaktadır. Anıtlar üzerindeki yazılar, dekorasyondan öte bir şeydir; bunun, İslâm'a özgü bir buluş olduğunu söylemek yanlış olmaz.³³ TV, radyo, internet, gazete gibi iletişim araçları bulunmayan bir toplum açısından, yapıları –Kur'an'dan olup olmadığına bakılmaksızın– çeşitli yazılarla dekore etmenin, ne kadar önemli olduğu açıktır: Okulundan kışlasına, camiinden çeşmesine

28 Fârûkî, *İslâm Kültür Atlası*, s. 410.

29 Boydaş, *Ta'lik Yazıya Plâstik Değer Açısından Bir Yaklaşım*, s. 67-69.

30 Seyyid Hüseyin Nasr, *Islamic Art and Spirituality*, Cambridge 1985, s. 19.

31 Taşkiran, *Yazı ve Mimarî*, s. 77, 87.

32 Taşkiran, *Yazı ve Mimarî*, s. 90, 91.

33 Oleg Grabar, *İslam Sanatının Oluşumu*, (çev. Nurullah Yavuz), Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul 1988, s. 104.

kadar hemen her yapı bir *medya*/araç vazifesi görmekte, –mahyalar da hesâba katılırsa– günümüz ışıklı tabelalarının, reklam panoları vs.nin yerini tutmaktadır. “Yazıların onları okumaktan âciz ortalama bir vatandaşa hiçbir mesajı olmadığını ve tamamen estetik amaçlı olduğunu söylemek gerçeği yansıtmaz. Yazının salt süsleme unsuru (figüratif eleman) olarak ikinci plâna atılması ve geçirilmesi, muhtemelen, bu iddiayı seslendiren araştırmacılarla yazı ürünleri arasındaki kültürel kopukluktan –yani Kur’an’a ve İslâm medeniyetine uzaklık, Osmanlıca ve Paleografya bilmeme vs.– kaynaklanmaktadır.”³⁴

Peki, süsleme elemanı olarak sanat değerine sahip nice veciz söz (kibâr-ı kelâm)³⁵ dururken, niçin ağırlıklı olarak âyetlere yer verilmiş ve niçin özellikle belli âyetler seçilmiş olabilir? Bu soruyu cevaplamadan önce iktibas kavramı hakkında bilgi vermek yerinde olacaktır.

a. İktibas kavramı

İlk dönem Arap edebiyatçıları âyet-i kerîme veya hadîs-i şeriflerin şiirde yahut nesirde, *kâlâ'llâhu te'âlâ* [Yüce Allah şöyle buyurur] ya da *kâle rasûlû'llâh* [Hz. Peygamber der ki] gibi bir ifadeye yer verilmeksizin kullanılmasına *tazmin* derlerken, sonrakiler *iktibas* terimini kullanmışlardır.³⁶ Bu iş için *iktibas* lâfzı seçilmiştir, çünkü *iktibas* “şûle/kor” anlamındaki *kabes* kökünden gelmektedir. Böylece, iktibas edilen âyet vb. sözlerin diğer cümleler arasında tıpkı kor gibi parıl parıl parladığı belirtilmiş olmaktadır. Kur’an-ı Kerîm’den iktibaslara daha ziyade dinî bir edebî tür olan naatlerde rastlanıyor³⁷ ise de edebiyatımızda Kur’ânî bir ifade veya mazmûnun doğrudan veya dolaylı olarak yer almadığı bir nesir veya nazım nev’ine rastlamak neredeyse imkânsızdır.³⁸ İşte, toplumun ve tarihin fotoğrafını çeken sanat eserlerinde de âyet, hadîs ve kibâr-ı kelâm iktibas edilirken, bu kelime ve cümlelerin yapının üzerinde

34 Boydaş, *Ta'lik Yazıya Plâstik Değer Açısından Bir Yaklaşım*, s. 68.

35 Sözelimi, Bursa’daki Hümâ Hatun Türbesi’nin mihrabında ve Yeşil Cami giriş kapısının sağ ve solundaki pencerelerde Hz. Ali’den özdeyişler nakşedilmiş; Semerkand Şâh-ı Zinde türbelerinden Şirin Bike Aka türbesi giriş kapısına da dikey olarak Sokrates’in *el-insânu fi'd-dünyâ mu'azzeibun bi-ahvâlihâ...*: “İnsanoğlu, dünyada buranın hâllerleriyle kıvrırır durur...” ifadesi yazılmıştır. Bk. Muzaffer Malkoç, *Şâh-ı Zinde Türbeleri*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1998, s. 173, 175 (Yüksek Lisans Tezi).

36 Bedreddin ez-Zerkeşi, *el-Burhân fî 'ulûmi'l-Kur'ân* (nşr. Muhammed Ebu'l-Fazl İbrahim), Dârü'l-Cil, Beyrut 1988, I, 483. Ayrıca, *irsâl-i mesel, istişhâd ve istidlâl*.

37 Emine Yeniterzi naatlerde iktibas edilen âyetleri incelemiştir. Bk. *Divan Şiirinde Na't*, TDV, Ankara 1993, s. 92-142.

38 Mustafa Uzun, “Kur’an ve Türk Edebiyatı”, *İSAV Kur'an ve Tefsir Araştırmaları-II*, Ensar Yayınları, İstanbul 2002, s. 24.

bir mücevher gibi parlayıp o eseri aydınlattığı, yapıya sanatkârane bir nitelik kazandırıp değer kattığı düşünülmektedir.

b. İktibasın Felsefesi

İktibas için seçilen âyetlerin temel özelliği; kuşak yazılarını bir tarafa bırakırsak, (a) kısa, özlü ve net olmaları, (b) Kur'an'ın özeti oluşları, (c) yüce Allah'ı veciz ve sahih bir şekilde tavsif etmenin ötesinde, (d) İslâm'ın temel inançlarını özlü biçimde yansıtımlarıdır. (e) âyet tercihinde etkili olan bir başka faktör de yazı mahallinin darlığı - genişliğidir. Yasin Sûresi Kur'an'ın kalbi³⁹ olmasına rağmen, altı sayfalık uzunca bir sûre olduğu için sanat eserlerinde kendisine pek yer bulamamıştır. (f) Başta selâtin camileri olmak üzere bazı âyetler üzerinde ittifak hâsil olması, (g) bânînin belli bir âyet ve sûreyi özellikle istemesi,⁴⁰ (h) bazı harf ve kelimelerin daha güzel istif edilebilmesi ve (ı) âyetlerin istif ve şablonlarının hazır olması da âyet tercihinde önemli etkenlerdir. Bursa Ulu Camii'nin sütunlarındaki –‘vav’ları ile güzel bir kombinezon yapılan– *لَا يَعْلمُونَ*– *وَاللهُ الْعَزِيزُ وَلِرَسُولِهِ وَلِلْمُؤْمِنِينَ وَلَكِنَّ الْمُنَافِقِينَ* *91/Şems Sûresi*, ‘sin’leriyle güzel bir istif oluşturan *114/Nâs Sûresi* ile tek bir harfin birkaç harf fonksiyonu icra edecek şekilde yazıldığı *فَجَعَلَ عَمِيقٍ* *وَهُوَ مِنَ كُلِّ فِجٍّ عَمِيقٍ* ve *تَبَارَكَ الَّذِي بِيَدِهِ الْمُلْكُ وَهُوَ* *عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ* ibarelerinde⁴² bu aşikârdır. Hat sanatında önemli yeri bulunan aynalı (*müsennâ*) ve istif edilmiş yazı geleneğinin, belli genişlikteki yazıların kubbe, kuşak vb. yerlere sığdırılma mecburiyeti karşısında geliştiği aşikârdır.⁴³ Bu, birtakım mesajların kitlelere hem de sürekli bir şekilde iletilmesini sağlamakta; Arap harflerinin çeşitli istiflerle sıkıştırılabilmeye uygun olması da uzun ibarelerin dar alanlara sığdırılabilmesine imkân vermektedir.⁴⁴

Öte yandan, herhangi bir âyetle yapının veya yapıdaki herhangi bir birimin fonksiyonu ve yapının bânisi veya orada medfun kişi arasında hoş bağlantıların kurulduğu iktibas geleneğinde, âyetlerin asıl manalarında alınma şartı yoktur. Bu gelenekte âyetlere farklı çağrışımlar yaptırılabilceği gibi, yeni anlamlar da yüklenebilir. Sözelimi insanlara şifa dağıtan hastane ve darüşşifalara yazılan âyetlerden biri olan *فِيهِ شِفَاءٌ لِلنَّاسِ* ifadesi⁴⁵ aslında, “arıların çiçeklerden, çardaklardan ürettiği balda insanoğlu için şifa bulunduğu”nu konu almakla birlikte,

39 Tirmizî, Fezâilü'l-Kur'an 7.

40 Örneği: II. Selim'in Selimiye Camii için Fâtiha Sûresini özellikle istemesi üzerine mihrap sofasına bu sûre de yazılmıştır.

41 el-Münâfikûn 63/8.

42 el-Hacc 22/27 ve el-Mülk 67/1.

43 Boydaş, *Ta'lik Yazıya Plâstik Değer Açısından Bir Yaklaşım*, s. 67-69.

44 Taşkiran, *Yazı ve Mimarî*, s. 77, 87.

45 en-Nahl 16/69.

o binada insanlara şifa dağıtıldığına telmîhan yazılabilmekte; yine, *فِيهَا كُتِبَ قِيمَةٌ* ifadesi⁴⁶ Peygamberin okuyacağı sahifelerde yer alan *yazılar* anlamında olmasına rağmen, “içeride değerli *kitaplar* vardır” mânasında iktibâs edilmektedir. Böylece lâfız anlamdan soyutlanmış/koparılmış olmaktadır. Ancak iktibas yapılırken –metnin başına *kâlâ'llâhu te'âlâ* [Yüce Allah buyurur ki] vb. bir ibare yazılmamışsa– ilgili âyetten esinlense de ‘âyet olarak yazılmış olmama’ ihtimali vardır. Örneği: Bursa'daki Yeşil Cami'nin hünkâr mahfilinde bulunan *وَقَالَ الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي صَدَقْنَا وَعَدَهُ وَأَوْرَثَنَا الْأَرْضَ*... âyeti;⁴⁷ Süleymaniye Camii ile Cem Sultan ve II. Selim türbelerinde yer alan *فُلِ اللَّهِ خَالِقُ كُلِّ شَيْءٍ* ibaresi⁴⁸ ve çeşmelerde rastlanan *وَمِنَ الْمَاءِ كُلِّ شَيْءٍ حَيٍّ* ibaresiyle,⁴⁹ Gülhane Zeynep Sultan ve Fatih Dülgerzâde camilerindeki *hâzihî cennâtü 'adnin fe'dhulâhâ hâlidîn* [Burası Adn cennetidir; sürekli kalmak üzere girin buraya] ibareleri...⁵⁰

Bu girizgâhtan sonra tekrar soruya dönecek olursak... Müslümanın her hareketi ve düşüncesi dinî bir münasebet veya mahiyet taşıdığı için, Allah kelâmının mümkün olan her dekoratif çevrede, göze ve kulağa hitap eden her çalışmada yer alması arzu edilen bir amaç olmuştur.⁵¹ Bu sebeple, Kur'an âyetleri sanatın en çok hürmet gösterilen kısmını oluşturur. Dünyadaki hiçbir estetik geleneğe tek bir kitap ya da güzel yazı sanatı bu kadar belirleyici bir rol oynamamıştır.⁵² Hattın bu gelişimi Müslümanların estetik hassasiyeti ve tavrı üzerindeki asıl Kur'ânî etkinin başka bir boyutu olarak görülebilir. Müslüman için sanatın gayesi, yüce Allah'a inanan kişiler olarak, insanları O'nu düşünmeye ve hatırlamaya yöneltmektir. Bu gayeye doğru, Kur'ân-ı Kerim'in ilham verici âyetlerinden daha uygun bir şey bulunamazdı. Allah'ın tamamen farklı bir ontolojik düzeyde olmasına ve ifade edilemezliğine rağmen, Hz. Peygamber'e vahyettiği kelimeler O'nun aşkınlığını zedelemiş olmaksızın okuyucuya, dinleyiciye O'nu hatırlatmaktadır.⁵³

46 el-Beyyine 98/3.

47 *وَقَالُوا الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي صَدَقْنَا وَعَدَهُ وَأَوْرَثَنَا الْأَرْضَ*... (ez-Zümer 39/74) şeklinde olduğu halde, binayı yaptıran kişinin -tekil olarak- hamdüsenâsi kapsamında yazıldığı için *وَقَالَ* yüce çevrilmiştir.

48 er-Ra'd 13/16 ve *فُلِ* süz olarak: ez-Zümer 39/62.

49 *وَجَعَلْنَا مِنَ الْمَاءِ كُلِّ شَيْءٍ حَيٍّ* (el-Enbiyâ 21/30) şeklinde olduğu halde, levhalarda genelde *جَعَلْنَا* kısmının yazılmadığı görülmektedir.

50 Bu şekilde bir âyet olmayıp çeşitli âyetlerde geçen *عَدْنِ* (örneğin: es-Sâd 38/50) ve *فَادْخُلُوهَا* (ez-Zümer 39/73) cümlelerine, başlarına *هذه* [Burası] kelimesi konularak yeni bir form kazandırılmıştır.

51 Farukî - Farukî, *İslâm Kültür Atlası*, s. 198.

52 Farukî - Farukî, *İslâm Kültür Atlası*, s. 198.

53 Farukî - Farukî, *İslâm Kültür Atlası*, s. 197.

Esasen, ilahî mesajlar, kâinat kitabı dediğimiz tabiat ve olaylar aracılığıyla bizlere her an iletilmektedir.⁵⁴ Kur'ân-ı Kerîm hayatın değişmez kuralları olduğunu belirterek insanı bu sırları anlamaya çağırır. Allah'ın oluş âlemine yerleştirdiği doğa yasalarına ilk Arap toplumunun anlayacağı kadarıyla işaret eder. Her şeyi insanoğlunun istifadesine sunduğuna dikkat çeker ve işaret etmekle yetindiği bu kanunları keşfetmeyi ona bırakır.⁵⁵ İşte, sanat eserleri de birtakım mesajlar taşımaktadır; ancak onlar bu mesajları hem lisan-ı hâllerıyla (biçim, renk vb.) hem de üzerlerindeki güzel yazılarla doğrudan ve açıkça iletmektedir.

B. İSLÂM İNANCININ VURGULANMASI

Mimarîdeki siyasî ve akidevî iktibas örneklerine geçmeden evvel belirtelim ki; bu tür iktibaslara genellikle saraylarda ve mabedlerin hünkâr mahfillerinde rastlanmaktadır. Bilindiği gibi, mabed (mescid/cami) Hz. Peygamber ve hulefâ-i râşidîn döneminde Müslüman toplumun her şeyi idi. Devlet yönetimine ilişkin kararların alındığı, komşu ülkelere yönelik en mahrem plânların yapıldığı siyasî bir karargâh ve parlâmento olmanın ötesinde, Kur'an eğitim ve öğretiminin yapıldığı; devletin nasıl yönetileceğinin öğretildiği bir okul hüviyetinde idi. Mabed fonksiyonu da icrâ etmekle birlikte, dünyevî (ilmî, askerî, tıbbî, siyasî...) işlevleri daha baskındı. Mabedlerdeki hat uygulamalarını bir başka yazıda işlediğim için, burada mabedlerdeki akidevî ve siyasî iktibaslarla yetineceğim.

Sanat eserleri hemen her dönemde dinî, siyasî, ideolojik, toplumsal ve ekonomik değerlerin yaygınlaşması ve pekiştirilmesi için kullanılmış;⁵⁶ ege-men güçler kendi değer ve görüşlerinin aktarım aracı olarak sanattan istifade etmişlerdir.⁵⁷ Bu oldukça normal hatta gereklidir. Hele, bütün bağlılarına belli sorumluluklar (sözelimi yöneticilere *emr-i bi'l-ma'ruf ve nehy-i ani'l-münker* sorumluluğu) yükleyen İslâm gibi bir dinin bayraktarlığını yapıyorlarsa...

54 "Bir kitâbullâh-ı âzamdır serâser kâinât / Hangi harfi yoklasan mânâsı hep Allah çıkar." (Re-caizade M. E.).

"Olsa isti'dâd-ı ârif kâbil-i idrâk-i vahy / Emr-i hakk irsâline her zerredir bir Cebreil." (Fuzuli).

Bu beyitler, "Yeryüzündeki bütün ağaçlar kalem; denizler de mürekkep olsa ve yedi deniz daha bunların imdadına yetişse, Allah'ın kelimeleri yine de tükenmez." (Lokman 31/26-27.

Bir miktar farklılıkla: el-Kehf 18/109) Ayrıca, وَمِنْ آيَاتِهِ (er-Rûm 30/20-25; eş-Şûrâ 42/32), إِنَّ فِي ذَلِكَ لآيَاتٍ (en-Nahl 16/11-13) kalıbındaki âyetlerin bir tür tefsiridir.

55 Muhammed b. Abdülazîz b. Abdillâh, *el-Mâu fi'l-fikri'l-İslâmî ve'l-edebi'l-'Arabî*, Fas 1996, I, 147.

56 Armağan, *Toplumsal Yapı, Bilim ve Sanat*, s. 177.

57 Armağan, *Toplumsal Yapı, Bilim ve Sanat*, s. 174.

Sanat eserlerine nakşedilen hatlar bu cansız maddelere hayat verip onları konuşurduğu gibi, dinî ibareler de insanların ulaştığı medeniyet ve tekniğin zirve simgesi olan bu yapılara –fazladan– İslâmî bir kimlik kazandırmaktadır. Sözelimi İslâm öncesine uzanan tarihi ile Ayasofya... Kible yönündeki padişah türbeleriyle –ki tamamen âyet ve sûrelerle bezelidirler– ve dört minaresiyle –Allah'ın varlığının, birliğinin, Hz. Muhammed'in O'nun resûlü olduğunun, gerçek kurtuluşun İslâm'da olduğunun günde beş vakit vurgulandığı bu yapılar tek başına en büyük simge ve mesajdır– ayrıca, mihrap,⁵⁸ kubbe⁵⁹ ve duvarlarındaki⁶⁰ hatlara ek olarak, sağ cephede yer alan I. Mahmud Kütüphanesi'ndeki âyetlerle⁶¹ ve kütüphane duvarlarını süsleyen hatlarla⁶² tam bir İslâm mabedi hâline gelmiştir. Hagia Sergios ve Bakos Kilisesi'nin Küçük Ayasofya namıyla camiye çevrilip kible duvarına *kelime-i tevhid*, kubbesine ise *وَقُلْ جَاءَ الْحَقُّ وَزَهَقَ الْبَاطِلُ إِنَّ الْبَاطِلَ كَانَ زَهُوقًا* âyetinin⁶³ yazılması da oldukça çarpıcıdır.

Allah'ın varlığını, birliğini, eşsizliğini, evlâd ve ana-babasının olmadığını belirten 112/İhlâs Sûresi ile yüce Allah'ı vecîz bir şekilde tavsif eden âyete'l-kürsînin, mümkün olan hemen her yere yazılması, topluma sahîh bir 'Allah perspektifi' kazandırmakta, İslâm'ın “ne tam tenzihçi ne de tam teşbihçi: yani mûtedil” Allah tasavvurunu kitlelere mâl etmektedir. Bu bakımdan; Allah, ahiret, hesap, cennet, ceennem vb. konulardaki Kur'an âyetleri –diğer semavî dinlerin değil– özellikle İslâm'ın bakış açısını yansıtmaları bakımından bu başlık altında değerlendirilebilir.

Ancak bunların arasında şüphesiz *kelime-i tevhid* ve *kelime-i şehâdetin* özel bir yeri vardır: Allah'a ve Kur'an'a bağlılığını sürekli öne çıkaran devletlerin temeli olan tevhid (ayrıca, gaza ve fetih) ideolojisi hemen her fırsatta vurgulanmıştır. Nitekim cihan devletine merkezlik eden Topkapı Sarayı'nın ikinci ka-

58 *Kelime-i tevhid*, (el-Cinn 72/18), وَأَنْ الْمَسَاجِدَ لِلَّهِ فَلَا تَدْعُوا مَعَ اللَّهِ أَحَدًا (Âl-i İmrân 3/37), (el-Hacc 22/29), وَلِيَطَّوَّفُوا بِالْبَيْتِ الْعَتِيقِ (Âl-i İmrân 3/39) âyetleri, mihrap sofasındaki âyete'l-kürsî, mihrap üzerindeki فَاسْجُدُوا لِلَّهِ وَاعْبُدُوا (en-Necm 53/62).

59 اللهُ نُورُ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ مِثْلُ نُورِهِ كَمِشْكَاةٍ فِيهَا مِصْبَاحٌ الْمِصْبَاحُ فِي زُجَاجَةٍ الزُّجَاجَةُ كَأَنَّهَا كَوْكَبٌ دُرِّيٌّ يُوقَدُ مِنْ شَجَرَةٍ مُبَارَكَةٍ زَيْتُونَةٍ لَا شَرْقِيَّةٍ وَلَا غَرْبِيَّةٍ “Göklerin ve yerin (*hem maddî hem de manevî*) aydınlatıcısı Allah'tır. O'nun (verdiği iman) nuru temsilen şöyle anlatılabilir: Öyle bir oyuk ki, içinde bir kandil var. Kandil, parlak bir yıldız benzeyen kristal bir fânusun içinde... Fânus ise ne Doğuya ne de Batıya ait mübarek bir ağaç olan zeytinden yakılmakta...”(en-Nûr 24/35)

60 Besmele, Allah, Muhammed, Ebu Bekr, Ömer, Osman, Ali, Hasen, Huseyn levhaları.

61 el-Fâtır 35/29-35.

62 Esmâ-i hüsnâ, kelime-i tevhid, kelime-i şehâdet.

63 el-İsrâ 17/81. “De ki: Hak geldi bâtil ise can çekişiyor, zâten bâtil can çekişmeye mahkûmdur.”

pısından (Bâbüsselâm) itibaren, Hırka-i Saâdet Dairesi girişi ve Kubbealtı'nda, ayrıca Harem'de beş altı değişik yerde *kelime-i tevhid* rastlanmaktadır.

Devletin temel inanç/akide ve ideolojisini yansıtan *kelime-i tevhid* hemen her yapıda rastlanırsa da bu alanda minberlerin özel durumları dikkat çeker. Siyasî otorite (sultan-halife) adına hutbe irad edilen minberler siyasî bir niteliğe sahip olduğu için, kapılarına devletin akidesini yansıtan *kelime-i tevhid* yazılması gelenekselleşmiştir. Mihrapların –özellikle Ankara mihraplarının– da bu alanda özel bir yeri olduğunu belirtmek gerekir.⁶⁴

Kelime-i tevhid esasen âyet değildir; 47/Muhammed Süresinin 19. âyetindeki **فَاعْلَمُ أَنَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ** “Bilesin ki Allah'tan başka ilâh yoktur” cümlesi ile 48/Fetih Süresinin son âyeti olan **مُحَمَّدٌ رَسُولُ اللَّهِ** “Muhammed Allah'ın elçisidir” ibaresinden oluşmaktadır. Nitekim nadiren de olsa **فَاعْلَمُ أَنَّهُ** ilavesiyle yazılır.⁶⁵ *Kelime-i tevhid*; ilk cümlesine *el-melikü'l-hakku'l-mübîn* [gerçek aşikâr padişah]; ikinci cümlesine de *sâdiku'l-va'di'l-emîn* [va'dinde sadık, güvenilir] eklenerek de yazılır.⁶⁶ Ancak *lâ ilâhe illâ'llâhü'l-ma'bûdü's-settâr Muhammedün resûlü'llâhi'l-habîbü'l-muhtâr* [(hataları) örttüğçe örten, kulluk edilmeye lâıyk yegâne rab olan Allah'tan başka ilâh yoktur; Muhammed Allah'ın sevgili, seçilmiş elçisidir] ve *lâ ilâhe illâ'llâhü'l-celîlü'l-cebbâr Muhammedün resûlü'llâhi seyyidü'l-ebâr* [İsteddiği her şeyi zorla yaptırabilen yüceler yücesi Allah'tan başka ilâh yoktur; Muhammed Allah'ın elçisidir, iyilerin efendisidir] şeklindeki *kelime-i tevhid*lere Sultanahmet Camii mihrabının solundaki iki pencereden başka bir yerde rastlamadığımı belirtmek isterim.

İslâm'a girişin temeli olması bakımından, *kelime-i tevhid*den daha fazla öne çıkmış olan *kelime-i şehâdet* ise sanat eserlerinde daha az görülür.⁶⁷ *Kelime-i şehâdet*, *kelime-i tevhid*deki **فَاعْلَمُ أَنَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ** “Allah'tan başka tanrı yoktur” ve **مُحَمَّدٌ**

64 Hemen bütün Ankara mihraplarında ya alınlıkta, ya kavsarada ya da bordürlerde en az bir adet *kelime-i tevhid* yazılıdır (Eskici, Bekir, *Ankara mihrapları*, Ankara: Kültür Bakanlığı, 2001). Ayrıca: Selimiye, Süleymaniye, Ayazma, Manisa Murâdiye, Bursa Gazi Orhan... mihrapları.

65 Örneği: Bursa Ulu Camii'nin sağ arka cephesi, Üsküdar Hüdâyi Camii mihrabının üzeri, Kasım Paşa Camii'nin minberi.

66 Kâbe-i Muazzama kapı perdesinin en alt şeridinde yazılması gelenekselleşmiş olan bu ibare, Ravza-i Mutahhara parmaklıklarının yanı sıra, Sultanahmet Camii mihrabının sağındaki pencere; II. Selim Türbesi'nin girişi, Edirne Selimiye Camii'nin cümle kapısı, Topkapı Sarayı'nın Bâb-ı Hümâyun (iç cephe) ve Harem Yemiş Odası, Şehzade Mehmed Türbesi gibi örneklerde de görülebilir.

67 Örneği: Sultanahmet ve Üsküdar Yeni Valide camilerinin avlu cümle girişleri, Vâlîde-i Atik Camii'nin son cemaat yeri, Kadırga Sokollu Camii'nin mihrabı ve Bursa Ulu Camii'nin mihrap kenarları.

أَشْهَدُ “Muhammed O'nun elçisidir” ifadelerinin başına birer tane شَهِدَ [Şahitlik ederim ki] cümlesi eklenerek oluşturulmuş bir ibaredir. Bu şekliyle âyet değilse de شَهِدَ اللهُ أَنَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ وَالْمَلَائِكَةُ وَأُولُو الْعِلْمِ قَاتِمًا بِالْقِسْطِ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ “Allah kendisinden başka ilâh bulunmadığına şahitlik eder; melekler ve –adalet üzere hareket eden– ilim sahipleri de şuna şahitlik ederler ki mutlak izzet ve hikmet sahibi olan O'ndan başka ilâh yoktur”⁶⁸ âyet-i kerimesi ile bağlantılıdır. Bu âyetin sık sık iktibas edilmesinin sebebi de budur. Bu âyet genelde, hemen devamındaki إِنَّ الدِّينَ عِنْدَ اللهِ الْإِسْلَامُ “Şüphesiz Allah katında din İslâm'dır (yani, kayıtsız şartsız teslimiyet)” ifadesiyle birlikte yazılır.

Aynı çerçevedeki قُلْ إِنَّمَا يُوحَىٰ إِلَيَّ إِنَّمَا إِلَهُكُمُ إِلَهٌ وَاحِدٌ فَهَلْ أُنْتُمْ مُسْلِمُونَ “De ki: Bana vahy edilen, sadece: ilâhınızın tek bir ilâh olduğudur. Şimdi, siz buna kayıtsız-şartsız teslimiyet gösteriyor musunuz?”⁶⁹ âyeti sadece Gebze Çoban Mustafa Paşa Camii'nde –bir başka sebeple yazılan uzunca bir pasajın arasında– görülmüştür.

Yıldız Hamîdiye Camii'nin kubbe eteğinde sürekli tekrarlanan *el-hamdü li'llâhi 'alâ ni'meti'l-İslâm* [İslâm nîmetini bizlere bahşeden Allah'a hamdüsenâlar olsun] ve Bursa Ulu Camii mihrap kavsarasında – رَبَّنَا آتِنَا فِي الدُّنْيَا حَسَنَةً *âyetinin başında yazılı el-hamdü li'llâhi'llezi hedânâ li'l-İslâm* [Bizleri İslâm'a ileten Allah'a hamdüsenâlar olsun] ibareleri de bu bağlamda dikkat çekicidir.

Bu çerçevedeki bir başka ibare Rüstem Paşa Camii'nin sağ üst mahfilindeki *raẓinâ billâhi rabben ve bi'l-İslâmi dînen ve bi-Muhammedin nebiyyen*⁷⁰ [Biz rab olarak Allah'tan, din olarak İslâm'dan, peygamber olarak da Muhammed'den memnunuz] ve Topkapı Sarayı'nın ikinci kapısı olan Bâbüsşelâm'ın saraya yakın cephesinde kapının sağına ve soluna uygulanan iki adet dairevî *Allâhu Rabbî ve Muhammedün nebiyyî* [Rabbim Allah, Peygamberim Muhammed'dir] ifadesidir.

Ayasofya Camii'nde mihrap sofasının sağ cephesinde yer alan *Mahmûd b. Abdülhamîd Hân* imzalı levhadaki *Allâhu lâ ilâhe illâ Hüve Rabbî ve Rabbü'l-âlemin, Muhammedün sallâ'llâhu 'aleyhi ve sellem nebiyyî* [Allah'tan başka tanrı yoktur; hem benim hem de âlemlerin Rabbi O'dur. Hz. Muhammed (s.a.s.) de benim peygamberimdir] ifadesi de bu tür bir ifadedir.

Kelime-i tevhid devletin İslâmî niteliğini vurguladığı gibi, Osmanlı mabedlerindeki çehar yar (Ebu Bekr, Ömer, Osman, Ali) ve Haseneyn (Hasen,

68 Âl-i İmrân 3/18.

69 el-Enbiyâ 21/108.

70 Buhârî, İlm 29, İ'tisâm 3; Müslim, İman 56.

Huseyn) levhaları, Kâbe örtüsü zeminindeki rażıya'llāhu 'an Ebî Bekrin ve 'Umera ve 'Usmâne ve 'Aliyyin ve 'ani's-sahābeti ecma'in [Allah Ebu Bekr, Ömer, Osman, Ali ve bütün Ashāb-ı Kirām'dan razı olsun] vb. ibareler, devletin Sünnî karakterini yansıtmaktadır. Bu isimlere bazen Aşere-i Mübeşşere'yi tamamlayan Talha, Zübeyr, Ebu Ubeyde, Abdurrahmân, Sa'd ve Sa'id isimlerinin eklendiği de olur.⁷¹

Bayram Paşa türbesinde, yüce Allah'la ve Hz. Peygamber'le ilgili cümlelerden sonra gelen şu ifadeler de –ki hutbelerin başında okunması gelenek hâline gelmiştir– Ehl-i Sünnet tavrının bir yansıması olarak kabul edilebilir: *Ve sallâ'llāhu te'ālā 'aleyhi* [ve 'alâ âlihî] *ve selleme husūsan minhūm 'ale'l-imâm halifeti rasūli'llāh emîri'l-mü'minin Ebî Bekr es-Siddik rażıya'llāhu 'anh ve 'ale'l-imâm 'Umera'bni'l-Hattāb rażıya'llāhu 'anh, 'Usmâne'bni 'Affān...* [Yüce Allah ona (ve takipçilerine) salâtüselâm eylesin; onları yarlıgayıp desteklesin. Takipçileri arasında da özellikle, devlet başkanları olan halife Ebu Bekr, Ömer, Osman ve Ali'yi... Allah hepsinden razı olsun!]

Bu uygulama Osmanlı'ya özgü olmayıp Şii coğrafyada da görülmektedir: Hz. Ali'nin Irak Necef-i Eşref'teki “Meşhed-i İmâm Ali” denilen türbe-camiinin dış cephesinde ve iç duvarlarında, güzelim Cennet tasvirlerine ek olarak Hz. Ali hakkında inen⁷² bazı âyetleri içeren- 76/*İnsân Sûresinin* yanı sıra, *إِنَّمَا وَلِيُّكُمُ اللَّهُ وَرَسُولُهُ وَالَّذِينَ آمَنُوا الَّذِينَ يُقِيمُونَ الصَّلَاةَ وَيُؤْتُونَ الزَّكَاةَ وَهُمْ رَاكِعُونَ* “Emin olun ki sizin yegâne velîiniz; Allah'tır, Resulü'dür ve o müminlerdir ki, emre boyun eğerek namazı dosdoğru kılarlar ve zekâtı verirler”⁷³ âyetlerinin⁷⁴ yazılı olduğu dikkat çekmektedir. Bu âyette, Hz. Ali ve Ubâde b. es-Sâmit başta olmak üzere, Ashabın çekirdek kadrosunu oluşturan dürüst müminlerin veli (sahip ve dost) edilmesi salık verilmektedir.⁷⁵ Genelde Ehl-i Beyt'e mensup kişilerin medfun olduğu yerlerde⁷⁶ karşılaştığımız bu âyetler, ilgili zevatın Allah dostu olmanın

71 Örneği: Topkapı Sarayı Harem girişi ve Yemiş Odası (*Hamza* da dâhil edilmiş), Fatih, İzmir Kemeraltı, Konya Aziziye, Hasankeyf / Hısnıkeyfâ Rızık (minare kaidesi/satrançlı küfi), Sultanahmet (kible duvarında sekizgen küfi; bunun bir benzeri Kahire el-Ezher Camii'nde de yazılıdır) ve Hüdâyi Camileri, Şah Sultan Türbesi, Dolmabahçe Mehmed Emin Ağa Sebili.

72 Cârullah Zemahşerî, *el-Keşşâf 'an hakâiki ğavâmizi't-tenzil ve 'uyûni'l-ekavil fi vücâhi't-te'vil* (nşr. M. Mürsî Âmir), Kahire ts., *İnsân* 76/6-9. âyetler hk.

73 el-Mâide 5/55.

74 Suad Mahir Muhammed, *Meşhedü'l-İmâm Alî fi'n-Necef ve mâ bi-hî mine'l-hedâyâ ve't-tühaf*, Kahire ts., 7 nolu levha/resim.

75 Bu âyetin iniş sebebi ile ilgili rivayetler için bk. İbn Kesîr, *age*, II, 71. Krş. Ebû Ali Eminüddin Fazl b. Hasan b. Fazl et-Tabersî, *Mecma'u'l-Beyân fi Tefsîri'l-Kur'ân*, Dâru Mektebeti'l-Hayât li't-Tibâ'ati ve'n-Neşr, Beyrut ts., II, 126 vd.

76 Meşhed'deki İmâm Rıza Türbesi ile Kahire'deki Nesibe ve Zeynep Hatun cami-türbeleri gibi.

ötesinde, *mevlâ* (efendi, sahip ve dost) edinilmeleri gerektiği bağlamında itibas edilmektedir. Yani Şîi sanatkârlar imza attıkları mimarî eserlere bu vb. âyetleri yazarken, evet, bir yandan kişiyle âyet arasında irtibat kurmaktadırlar ama bir yandan da işin içine siyâsî bir boyut katmış olmaktadır.

Öte yandan, Şeyh Abdülkâdir Geylânî,⁷⁷ Şeyh Ömer Sühreverdî,⁷⁸ Şeyh Sâfi,⁷⁹ Mevlâna Celâleddin, Sümbül Sinan Efendi gibi şahsiyetlerin türbe ya da camilerinde yazılı bulunan *وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ* “Bakınız, Allah velileri için hiçbir korku söz konusu değildir; mahzun da olmazlar”⁸⁰ âyetine insanların evliyâlıkla arasında pek bir alâka kurmadıkları- Sultan Abdülmecîd’in türbesinde de rastlanmaktadır. Çünkü âyet tasavvufî anlamda evliyâ ve velileri değil, Allah’ın mümin dostlarını konu almaktadır. Kur’an’a göre, müminler Allah’ın, Allah da müminlerin velisidir. Yani Allah sadece velilerin değil, iman eden herkesin sahip ve dostudur. Çünkü “tasarruf yetkisine sahip kişi” ya da “siyâsî önder” anlamında terimleşen velî kelimesi; dost, yardımcı, koruyup kollayıcı anlamlarına gelmektedir. “Mümin erkek ve kadınlar, birbirlerinin velisi”⁸¹ olarak birbirlerine sahip çıkmak durumundadırlar. Dolayısıyla, yukarıdaki âyetlerin -Hz. Ali’yle ilgili de nâzil olsalar- salt Ehl-i Beyt’in siyâsî anlamda efendiliğine hasredilmesi doğru gözükmemektedir. Ancak şunu da belirtelim ki, bazı Müslümanların Allah ve Resûlü ile âyette zikredilen Hz. Ali vb. müminler dururken, saltanatı Müslümanların başına bela eden –Peygamberin *tulekâ* dediği– kişileri birtakım dünyevî çıkarlar karşılığında ya da aymazlık ve gaflet yüzünden velî edinmesi ve gerçek müminlere söverken bunları yüceltmesi vahim sonuçlar doğurmuş; Müslümanlar arası birliği parçalamıştır.

Bu çerçevede yer verilen bir âyet de *يَا أَيُّهَا الرَّسُولُ بَلِّغْ مَا أُنزِلَ إِلَيْكَ مِنْ رَبِّكَ وَإِنْ لَمْ تَفْعَلْ لَا يَهْدِي الْقَوْمَ الْكَافِرِينَ* âyetidir. Bilindiği gibi, Şîa’ya göre; “Ey Resul! Rabbin tarafından sana ne indiriliyorsa onu ilet. Şayet yapmazsan, O’nun mesajını iletmemiş olursun. Allah seni insanlardan koruyacaktır...”⁸² mealindeki bu âyet-i kerimede Hz. Peygamber’den insanlara iletmesi istenen

77 Abdüsselâm Uluçam, *Irak’taki Türk Mimarî Eserleri*, Kültür Bakanlığı, Ankara 1989, s. 315’teki 41 nolu fotoğraf.

78 Uluçam, *Irak’taki Türk Mimarî Eserleri*, s. 41.

79 Golombek – Wilber v. dğr., *age*, 328-29. fotoğraflar.

80 Yûnus 10/62.

81 el-Enfâl 8/82; et-Tevbe 9/71.

82 el-Mâide 5/67.

şey Hz. Ali'nin halife/lider tayin edilmesidir.⁸³ –Oysa âyetin bu mazmun ile en ufak bir ilişkisi yoktur.– Aynı özellik, Kahire'deki Meşhed-i Huseyn sandukasına yazılan⁸⁴ *إِنَّ أَوْلَى النَّاسِ بِإِبْرَاهِيمَ لَلَّذِينَ اتَّبَعُوهُ وَهَذَا النَّبِيُّ وَالَّذِينَ آمَنُوا وَاللَّهُ وَلِيُّ الْمُؤْمِنِينَ* “İnsanların İbrahim'e en lâıyk olanları, ona tâbi olanlarla şu Peygamber ve ona iman edenlerdir. Allah, bu tür müminlerin sahip ve dostudur”⁸⁵ âyeti için de geçerlidir. Yine, Hz. Ali türbesinde *وَأَنَّ هَذَا صِرَاطِي مُسْتَقِيمًا فَاتَّبِعُوهُ وَلَا تَتَّبِعُوا السُّبُلَ فَتَفَرَّقَ بِكُمْ عَنْ سَبِيلِهِ* “Gerçek şu ki Benim dosdoğru yolum budur; siz de onu izleyin. Başka yollar izlemeyin; sonra sizi O'nun yolundan ayır(p uzaklaştır)lar”⁸⁶ âyeti yazılı olmakla⁸⁷ birlikte, “Allah yolundan” anlamındaki *سَبِيلِهِ* ifadesi, *سَبِيلِي* [Benim yolumdan] şeklinde yazılmıştır. Şayet, Allah yolunun⁸⁸ hak ve dosdoğru olduğunu vurgulayan “Benim yolumdan” ifadesi Allah'a ait bir söz olarak yazılmışsa, “genel kıraatin niçin terk edildiği”ni sormak dışında bir şey söylenemez. Ancak, “Benim yolumdan”a dönüştürülerek, “Hz. Ali'nin yolundan ayrılmamak gerektiği” şeklinde bir telmihte bulunulmuş olduğu anlaşılmaktadır ki Hz. Ali'nin zaten Allah ve Resûlünün yolunu izlediği düşünülürse, bu hat uygulamasıyla asıl Şîa'dan ayrılmanın telkin edilmekte olduğu söylenebilir.

Mimarî eserler tezyin edilirken bazen de devlet adamlarına yönelik özel vurgular taşıyan ibarelere yer verilir ki *يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا أَطِيعُوا اللَّهَ وَأَطِيعُوا الرَّسُولَ وَأُولِي الْأَمْرِ مِنْكُمْ* âyetinden⁸⁹ mülhem olarak Ehl-i Sünnetin önemli bir ilkesi⁹⁰ hâline gelen *atı' külle emîrin ve salli halfe külli imâm* [Başındaki emire itaat edeceksin; bütün yöneticilerin arkasında namaz kılacaksın] ibaresi bunun en güzel örneğidir. *Gâvur padişah* olarak anılma bahtsızlığına uğrayan Sultan II. Mahmud, yaptırdığı Tophane Nusretiye Camii'nin girişine işbu ilkeyi yazdırarak, bu haksız suçlamalara cevap vermiş; “Ne olursa olsun bana itaat etmeniz gerekir” demiştir. Söz konusu âyetin, *Mahmûd b. 'Abdülhamîd Hân* imzasını taşıyan başka levhalarda ve yine kendisinin yaptırdığı Ayasofya Mutfağı cümle girişin-

83 Tabersî, *Mecma'u'l-beyân*, II, 153.

84 Hasan Abdülvehhab, *Târîhu'l-mesâcidi'l-eseriyye fi'l-Kahire*, Kahire 1993, I, 89-90.

85 Âl-i İmrân 3/68.

86 el-En'âm 6/153.

87 Suad Mahir Muhammed, *Meşhedü'l-İmâm Ali fi'n-Necef*, s. 177.

88 Bu bağlamda, el-Ârâf 7/151-152. âyetlerde sözü edilen on temel ilke.

89 en-Nisâ 4/59.

90 Bu ilke, *Akâid-i Neseftiyye*'de şöyle formüle edilir: *Ve yecûzü's-salâtü halfe külli berrin ve fâcir* : “Sâlih olsun günahkâr olsun herkesin arkasında namaz kılınabilir/itaat edilir.” Bu veciz eseri şerh eden Tefâtânî, çünkü Hz. Peygamber: “*Sallü halfe külli berrin ve fâcir* : “Sâlih ya da günahkâr başımızdaki kişinin arkasında namaz kılın/ona itaat edin.” buyurmuştur, diyerek bu hükmü bir hadisle pekiştirir. Bk. Tefâtânî, *Şerhu'l-Akâid li'n-Nesefti*, Dâru't-Tıbbâ'ati'l-Âmire, İstanbul h. 1257, s. 185-86.

de (içte) yer alması bu izlenimi pekiştirmektedir. Yine, Nusretiye Camii'nin hünkâr mahfilinde, *إِنِّي جَاعِلٌ فِي الْأَرْضِ خَلِيفَةً* “Ben Yeryüzünde bir halife meydana getirmekteyim”⁹¹ âyetinin yanı sıra, *innâ ca'alnâke halîfeten li'n-nâs* “Şüphesiz Biz seni insanlara halife kıldık”⁹² ibaresiyle hünkârın siyasî ve dinî kimliği olan halifelik vurgulanmaktadır ki konumuz bakımından son derece dikkat çekici bir uygulamadır.

Bu çerçevede, devlet başkanlarına yönelik bazı tavsiyelere temas etmek yerinde olacaktır:

(i) Topkapı Sarayı Hırka-i Saadet Dairesi'nin Has Oda'sında II. Mahmud'a kadar taht vazifesi gören şebekeye *قُلِ اللَّهُمَّ مَالِكَ الْمُلْكِ تُؤْتِي الْمُلْكَ مَنْ تَشَاءُ وَتَنْزِعُ الْمُلْكَ مَنِ تَشَاءُ وَتَنْزِعُ الْمُلْكَ مَنِ تَشَاءُ وَتَنْزِعُ الْمُلْكَ مَنِ تَشَاءُ وَتَنْزِعُ الْمُلْكَ مَنِ تَشَاءُ وَتَنْزِعُ الْمُلْكَ مَنِ تَشَاءُ* “De ki: Sen, ey mülkün gerçek sahibi olan Allah'ım! Sen mülkü dilediğine verir, dilediğinden alırsın. Dilediğini yüceltir, dilediğini alçaltırsın. Bütün hayırlar Senin elinde... Sen her şeye kâdirsin”⁹³ ve Allah'ın mutlak hükümlanlığına telmihan “Kürsî âyeti” olarak tanınan *Âyete'l-Kürsî*⁹⁴ yazılarak, tahtın gerçek sahibinin yüce Allah olduğu hatırlatılmaktadır.

(ii) *Âyete'l-kürsinin* yüce Allah'ı tanımlayan bir âyet olması da onun Topkapı Sarayı'nda Bağdat Köşkü, III. Murad Köşkü (Havuzlu Salon), Hırka-i Saadet Dairesi vb. yerlere yazılmasında etkili olmuştur. Çünkü âyeti görenler, kendilerini her zamankinden daha çok Allah'ın gözetiminde hissedeceklerdir. Dünyaya ve devlete nizamât verme çerçevesinde en mahrem ve ciddî kararların alındığı Havuzlu Salon'un duvarlarına bu âyetin, kubbeye ise Allah'ın en veciz biçimde tanımlandığı 112/*İhlâs Sûresinin* yazılmış olması, bütün kararların Cenâb-ı Hakk'ın gözetiminde bulunma hissiyle alınması gerektiğini ihsas etmektedir.

(iii) *Âyete'l-kürsinin* devamındaki *لَا إِكْرَاهَ فِي الدِّينِ قَدْ تَبَيَّنَ الرُّشْدُ مِنَ الْغَيِّ* “Dinde zorlama yoktur...”⁹⁵ âyeti Devlet-i 'Alîyye gibi çok dinli ve çok uluslu bir imparatorluğu yönetenlere gayrimüslimlerin inançlarına karışmamalarını tavsiye etmektedir; çünkü “Neyin doğru neyin yanlış olduğu ortadadır.”

91 el-Bakara 2/30.

92 Bu ibare, *إِنَّا جَعَلْنَاكَ خَلِيفَةً فِي الْأَرْضِ* (es-Sâd 38/26) âyetinden mülhem olup *فِي الْأَرْضِ* [yeryüzünde] yerine, *li'n-nâs* [insanlara] şeklinde yazılmıştır.

93 Âl-i İmrân 3/26. Bu âyet imparatorluğun kaderini etkileyen Hürrem Sultan'ın türbesinin kubbe kasnağına (dıştan) da yazılmıştır.

94 *وَاللَّهُ يَضَاعِفُ لِمَنْ يَشَاءُ وَاللَّهُ وَاسِعٌ عَلِيمٌ* e kadar el-Bakara.(2/255-261

95 el-Bakara 2/256.

(iv) Yeniden dirilişi yani yaptıklarının karşılığını mutlaka alış temasının işlendiği قَلْبِي لِيَطْمَئِنَّ قَلْبِي... وَإِذْ قَالَ إِبْرَاهِيمُ رَبِّ أَرِنِي كَيْفَ تُحْيِي الْمَوْتَى قَالَ أُولَئِمُ تُوْمِنُونَ قَالِ بَلَىٰ وَلَكِنْ لِيَطْمَئِنَّ قَلْبِي... âyetinin⁹⁶ Harem'de Şehzadeler Dairesi'nin kapısına yazılmış olması, devlet yönetimine namzet kişilerin daha şehzade iken “yaptıklarının hesabını mutlaka verecekleri” bilinci ile yetiştirilmeye çalışıldığını gösterir.

(v) Topkapı Sarayı Harem Dairesi girişi, III. Murad Köşkü, ve Sultanahmet Camii hünkâr mahfilinde yazılı اللَّهُ يَأْمُرُكُمْ أَنْ تُؤَدُّوا الْأَمَانَاتِ إِلَىٰ أَهْلِهَا... “Allah size, emanetleri ehline vermenizi... emreder” âyeti⁹⁷ başta padişah olmak üzere, herkesin âdil hareket ederek makam ve mevkileri ehline vermesi gerektiğini hatırlatmaktadır.

(vi) Bu ifadenin devamındaki وَإِذَا حَكَمْتُمْ بَيْنَ النَّاسِ أَنْ تَحْكُمُوا بِالْعَدْلِ “ve insanlar arasında hükmederken âdilâne hükmetmenizi (emreder)” ifadesi ise -müstakil olarak- yöneticilerin gözünün içine sokulurcasına yazılmakla kalmaz, Bursa Ulu Camii, Üsküdar Devâtî ve Bursa Üftâde camilerinde cemaate de hatırlatılır.⁹⁸

(vii) Âyetin sonundaki فَإِنْ تَنَازَعْتُمْ فِي شَيْءٍ فَرُدُّوهُ إِلَى اللَّهِ وَالرَّسُولِ إِنْ كُنْتُمْ تُؤْمِنُونَ “Herhangi bir konuda anlaşmazlığa düşecek olursanız, Kur’an’a ve Peygamber’e başvurun...” ifadesi Devlet-i Aliyye'nin temel işleyiş mekanizmasına işaret etmektedir.

(viii) Adalet Kulesi'nin Harem tarafındaki girişinde yazılı bulunan *‘adlû sâ’atin hayrun min ‘ibâdeti seb’îne sene* [Tek bir saatlik âdilâne yönetim, yetmiş yıllık ibadetten hayırlıdır] cümlesi, yöneticileri adalete davet eden bir başka veciz ifadedir.

(ix) Prens Said Halim Paşa Yalısı'nın büyük merasim salonuna⁹⁹ (duvarla tavanın kesiştiği kısımlara) aşağıdaki ibareler yazılarak, paşaların, yüksek bürokratların... ağırlandığı bu salonda, devlet adamlarının uyması gereken bazı

96 el-Bakara 2/260.

97 en-Nisâ 4/58. Âyet, mefhumu ile her tür emâneti kapsamakta ise de, mantûku (asıl söylediği) şudur: “(Siz ey Yahudi bilgîçleri!) Şüphesiz Allah, size emanetleri ehline ver(erek Muhammed’in peygamberliğini tanı)manızı ve (hangisi hidayette hangisi dalâlettedir diye) başkaları arasında hükmederken âdil olarak hükmetmenizi emreder.” Hemen öncesindeki 49-54. âyetler (bilhassa 51.) hesaba katılırsa, âyetin, asıl bunu ifade ettiği daha net anlaşılır.

98 Son ikisinde, ‘Ömer’ levhalarının altına asılmıştır ki hiç de tesadûf olduğu söylenemez. Devâtî Camii’nde ise -garip bir şekilde- halifelerin sırası değiştirilmiş ve ‘Ebu Bekr’ ‘Muhammed’in soluna, ‘Ali’ de ‘Allah’ın sağına gelecek şekilde sıralanmış; ‘Ömer’ ise solda, en sonda kalmıştır.

99 Feridun Akozan v. dğr., *Sait Halim Paşa Yalısı*, Türkiye Kalkınma Bankası, Ankara ts., 22 nolu fotoğraf.

esaslar hatırlatılmış olmaktadır; en azından, merhum Paşa'nın bu hadislere riayet etme niyetinde olduğu söylenebilir:

Eyyühe'n-nâs itteku'llâh fe-va'llâhi lâ yazlimü mü'minün mü'minen ille'ntekama'llâhu minhü yevme'l-kıyâme. Keyfe yakdisu'llâhu ümmeten lâ ye'huzü za'îfuhâ hakkahû min kaviyyihâ ve hüve ğayru müta'te'in.¹⁰⁰ Men e'â ne zâlimen li-yudhiza bi-bâtilihî hakkân fe-kad beriet minhu zimmetu'llâhi ve resûlih.¹⁰¹ Leyse minnâ men ğaşşe müslimen ev zarrâhû ev mâkerahû. Eyyümâ râ'in ğaşşe ra'iyetehû fe-hüve fi'n-nâr. Lâ yekussu 'ale'n-nâs illâ emîrun ev me'mûrun ev murâin¹⁰² “Ey insanlar! Allah'a karşı hareketlerinize dikkat edin; zira Allah'a yemin ederim ki bir mümin bir mümine haksızlık ettiği takdirde, Allah kıyamet günü onun cezasını mutlaka verir. / Allah, zayıfın güçlüden hakkını –başına bir belâ ve sıkıntı gelmeden- alamadığı bir ümmeti nasıl yüceltsin! / Her kim, bir zalimin, haksız (bâtıl) sebeplerle birinin hakkını yemesine yardım ederse, Allah ve Resulünün korumasından çıkmış, onlarla alâkası kalmamış demektir. / Bir Müslümanı aldatan veya ona zarar veren ya da hile yapan bizden değildir. / Toplumunu aldatan bir devlet adamı cehennemliktir. / İnsanlara ya emîr ya memur ya da riyakâr (dalkavuk?) hikâye anlatır.”

(x) Aynı Yalı'nın selâmlık girişi üzerinde¹⁰³ de aşağıdaki ibareler yazılıdır:

el-Halku küllühüm 'iyâlu'llâh fe-ahabbühüm ilâ'llâhi enfa'uhum li-'iyâlihî.¹⁰⁴ Li-küllü şey'in âfetün tüfsidühü ve âfetü hâze'd-dîni vülâtü's-sev'. Şerru'n-nâsi menziletên yevme'l-kıyâme men yuhâfu min lisânihî ev yuhâfu şerruh¹⁰⁵ “Mahlûkât, Allah'ın iyâlidir, yani yaşamları için ihtiyaç duydukları her şeyi O'ndan almaktadırlar. Dolayısıyla, mahlûkâtın Allah'a en sevimli geleni, O'nun iyâline en faydalı olandır. / Her şeyin kendisini bozan bir âfeti vardır; bu dinin âfeti de kötü idarecilerdir. Kıyamet günü insanların makamca en berbatları, dilinden korkulan ya da şerrinden çekinilen kimselerdir.”

(xi) Nusretiye Camii'nin hünkâr mahfiline kible tarafından açılan kapıda yer alan *es-sultânu zillü'llâhi fi'l-arz* [Sultan, Allah'ın yeryüzündeki gölgesidir] ibaresi de devlet yönetmenin kişiye, ne kadar ağır bir sorumluluk yüklediğini

100 *İbn Mâce*, Fiten 20, Sadakât 17.

101 Hâkim en-Nisaburî, *el-Müstedrek 'ale's-Sahihayn*, Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1411/1995, IV, 112 (*Men e'âne bâtilen...*).

102 Akozan v. dğr., *Sait Halim Paşa Yalısı*, 23 nolu fotoğraf.

103 Akozan v. dğr., *Sait Halim Paşa Yalısı*, 24 nolu fotoğraf.

104 Ebü'l-Hasan Nureddin Ali b. Ebî Bekr b. Süleyman el-Heysemi, *Mecma'u'z-Zevâid*, Dâru'r-Reyyân li't-Türâs, Kahire 1407, VIII, 191 (*min kaviyyihâ yerine min şedidihâ*).

105 *İbn Hanbel*, VI, 38 (... men terakehu'n-nâsü ittikâe fuşihî).

hatırlamak amacıyla yazılmış olmalıdır. Nitekim bazı hünkâr mahfillerinde âdil yöneticilere müjdelere içeren ibareler yazılmıştır:

(xii) Mabed olmanın yanı sıra başkanlık sarayı olarak da hizmet versin diye yapılan Bursa'daki Yeşil Camii'nin kuşak yazısı içindeki *inne fi'l-cenneti kasran min lü'lün ve lâ yedhuluhâ illâ şehidün ev imâmün 'âdil* [Cennette inciden öyle bir köşk vardır ki ona şehidlerden ve âdil devlet başkanlarından başkası giremez] ibaresi ile devamındaki *el-muksitüne 'alâ menâbiri'l-lü'lüi yevme'l-kıyâme* [Âdil yöneticiler kıyamet günü inciden minberler üzerinde olacaklardır] ibareleri, ayrıca, Süleymaniye Camii hünkâr mahfilindeki *inne'l-muksitüne 'inda'llâhi 'alâ menâbira min nûr 'an yemîni'r-Rahmân ve kiltâ yedeyhi yemînün ellezîne ya'dilüne fi hukmihim ve ehlihîm ve mâ velû*¹⁰⁶ [Âdil yöneticiler, halklarına ve kendilerine tâbi olanlara karşı âdil bir yönetim sergileyenler Rahmân'ın sağ elinde nurdan minberler üzerinde olacaklardır ki Rahmân'ın her iki eli de sağdır/bereket kaynağıdır] ifadesi bunun bir başka şeklidir.

(xiii) Son halife Abdülmecid Efendi'ye ait Nakkaştepe'deki köşkün girişindeki *الإحسان وَالْعَدْلَ يَا مُرُّ بِالْعَدْلِ وَالْإِحْسَانِ* "Allah, adaleti ve 'yaptığı her şeyi güzel yapma'yı emreder"¹⁰⁷ âyeti de bu bağlamda anılmaya değer.

(xiv) Siyasî amaçlı Kur'an iktibasına bir örnek de şudur: Mescid-i Aksâ'nın (Kubbetü's-Sahra değil) ön sütunlarında *وَإِنْ طَائِفَتَانِ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ اقْتَتَلُوا فَأَصْلِحُوا بَيْنَهُمَا* *وَإِنْ بَغَتْ إِحْدَاهُمَا عَلَى الْأُخْرَى فَقَاتِلُوا الَّتِي تَبْغِي حَتَّى تَبْغِي إِلَى أَمْرِ اللَّهِ فَإِنْ فَاءَتْ فَأَصْلِحُوا بَيْنَهُمَا بِالْعَدْلِ وَأَقْسَطُوا* *إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ الْمُقْسِطِينَ* *إِنَّمَا الْمُؤْمِنُونَ إِخْوَةٌ فَأَصْلِحُوا بَيْنَ أَخَوَيْكُمْ وَاتَّقُوا اللَّهَ لَعَلَّكُمْ تُرْحَمُونَ* "Şayet müminlerden iki grup çatırsa, aralarını düzeltmeye çalışın. Biri hâlâ diğerine saldırıyorsa, Allah'ın emrine dönünceye kadar saldırganla savaşın! Dönerse, hakkaniyetle aralarını düzeltin ve adaletten ayrılmayın. Âdil olanları Allah gerçekten sever"¹⁰⁸ âyetleri görülmektedir ki muhtemelen, Türk-Arap kardeşliğini vurgulamak ve Osmanlı idaresine isyan edenleri Kur'an'ın emrine boyun eğmeye çağırarak silâh bıraktırmak amacıyla yazılmıştır. Günümüzün bir türlü 'bir'leşemeyen Filistinlileri için de güzel mesajlar içerdiği aşîkârdır.

(xv) Bu çerçevede, son olarak; parlamenter sisteme telmihan ilk Meclis'e, *وَشَاوِرْهُمْ فِي الْأَمْرِ* "Yönetirken onlara danış"¹⁰⁹ âyetinin yazıldığı hatırlatalım.¹¹⁰

106 Müslim, İmâret 18; Neseî, Âdâbü'l-kuzât I. Ayrıca İbn Hanbel, II, 159 (*Inne'l-muksitüne 'alâ menâbira beyne yedeyi'r-Rahmân bi-mâ aksetü fi'd-dünyâ*).

107 en-Nahl 16/90.

108 el-Hucurât 49/9-10. Bu âyetin tefsiri için bk. Murat Sülün, *Kur'an-ı Kerim Açısından İman-Amel İlişkisi*, Ensar Neşriyat, İstanbul 2005, s. 262-264.

109 Âl-i İmrân 3/159.

110 TBMM Zabıt ceridesinden naklen Ahmet Kabaklı, *Temellerin Duruşması*, Türk Edebiyatı Vakfı Yayınları, İstanbul 2003, I, 258.

Bu örnekte, yönetimde danışma esası hatırlatılarak parlamenter sistemin hiç de Kur'an'a aykırı olmadığı gösterilmeye çalışılmaktadır. Ki gerçekten, sadece bir kişiye ya da aileye mutlak itaate dayalı bir sisteme göre, bütün müminlerin, Allah'ın halifesi¹¹¹ olarak ülke yönetimine katılması Kur'an ve Sünnetin ruhuna daha uygundur.

Bununla birlikte, resmî, sivil ve dinî yapıları âyet ve hadislerle bezeme geleneği, zamanla sadece sivil ve dinî mimariye özgü bir hâl almıştır. Resmî kurumlar, sivil ve dinî yapılar çeşitli âyet ve hadislerin mesajlarını iletirken, İslâm'ın sistemin odağından çıkarılmasıyla birlikte meydanlara, okul, hastane, tersane, fabrika, karakol, stad, kaymakamlık, valilik, parlamento, ilâhiyat fakültesi vb. kurumların girişlerine “Ne mutlu Türküm diyene!” “Türk; övün, çalış, güven.” “Hayatta en hakikî mürşit ilimdir.” “Adalet mülkün temelidir.” “Yurtta sulh, cihanda sulh.” “Egemenlik kayıtsız-şartsız milletindir.” “Türkiye Cumhuriyetinin temeli kültürdür.” “Ben sporcunun zeki, çevik, aynı zamanda ahlâklı olanını severim.” “Köylü milletin efendisidir.” “Sağlam kafa sağlam vücutta bulunur.” “İstikbal göklerde dir.” “Denizlere hâkim olan cihâna hâkim olur.” “Beni Türk hekimlerine emanet ediniz.” “Sanayileşmek en büyük millî davalarımız arasında yer alacaktır.” “Kuvvetsiz adalet aciz, adaletsiz kuvvet zalimdir.” “Millete efendilik yoktur, hadimlik vardır: Bu millete hizmet eden onun efendisi olur.” “Dinen dahi müstakil olmak mecburiyetindeyiz.” “İnsanlara feyiz ruhu vermiş olan dinimiz son dindir; ekmel dindir.” “Türk milleti daha dindar olmalıdır; yani bütün sadeliğiyle dindar olmalıdır.” “İzindeyiz.” “Halka hizmet Hakk'a hizmettir.” “İnsanı yücelt ki devlet yücelsin.” vb. vecizeler yazılmaya başlamıştır.

Bunun şüphesiz anlaşılır saikleri vardır. **Öncelikle**, sistemin mihverî değiştirilmiştir; devlet artık Kur'an ve Sünnet temeline dayanmamaktadır. 1924'ten itibaren Türkiye'de uygulamaya konulan Fransız tipi radikal laiklik programı ile Kur'an'ın siyasî bir rol oynaması tamamen; toplumsal bir rol oynaması ise

111 “Halife”nin, “birinin ardından gelen” şeklindeki sözlük anlamı hesaba katılırsa, insana Allah'ın halifesi denemeyeceği açıktır. Dolayısıyla, *Allah'ın halifesi* tâbiri, “Allah'ın yer-yüzündeki temsilcisi” mânasında kullanılıyor demektir. Elmalılı'nın deyişiyle: Allah'ın irâdesinden kudret ve sıfatından bazı selâhiyetler verdiği, O'na izâfeten ve niyâbeten mahlûkâtın üzerinde birtakım tasarrufâta sahip olacak, O'nun nâmına ahkâmını icrâ ve tenfiz edecek; bu hususta asîl olmayacak, kendi zâtı ve şahsî nâmına bil'asâle icrâ-yı ahkâm edecek değil, ancak O'nun bir nâibi, bir kalfası olacak, irâdesiyle O'nun irâdelerini, O'nun kanunlarını tatbîke memur bulunacak, sonra onun arkasındakiler gelenler ve ona halef olarak aynı vazîfeyi icrâ edecek olanlar bulunacak... Bk. Elmalılı Mehmet Hamdi Yazır, *Hak Din Kur'an Dili*, İstanbul, 1936, I, 299.

büyük ölçüde engellenmiştir. Bu süreçte toplumun Kur'an algısında da önemli kırılmalar meydana gelmiştir. Artık Kur'an, toplumun özellikle üst kesimi açısından, insan hayatında temel belirleyici olan güçlü-kuvvetli, nüfuzlu bir baba değil, saygıyla eli öpülecek bir pîr-i fânidir. Böylece, meşruiyetin kaynağı değişmiş; kutsal yerini bir başka 'kutsal'a bıraktığı için resmî ve sivil mimarîde bu yeni kutsaldan başkasına hayat hakkı tanınmamış; mimarî eserlerde dinî ibare uygulaması dinî mimarî ile sınırlanmıştır. **İkinci olarak**; "Yazılan dinî içerikli ibareleri zaten kimse anlamıyordu; bu gibi Türkçe vecizelerle hiç olmazsa birtakım gerçekler halka iletilmiş olmaktadır" denilebilir ki Kur'an iktibasının "mesaj iletme kaygısı taşıyan eğitim-öğretim amaçlı" olanı da bu gerekçe ile yapılmaktadır. Kaldı ki, mimarîde âyet ve hadis iktibas edilen eski dönemde de zamanın icaplarına göre âyet ve hadisler seçilmekte idi: Devlet-i Aliyye'nin güçlü olduğu çağlarda "emânetin ehline verilmesi" çerçevesindeki âyetler¹¹² ön plâna çıkarılırken, çöküş devrinde *ülû'l-emre* itaatini,¹¹³ Meşrûtiyetle birlikte de şûra âyetlerinin¹¹⁴ vurgulanması örneğinde olduğu gibi...

Buna karşılık, halka verilmek istenen mesaj, bu gibi vecizelerin yanı sıra, halkın iman ettiği değerlerle irtibat kurularak verildiği takdirde daha başarılı sonuçlar alınabilir; bir fikri millete benimsetmenin en kestirme yolu, inandıkları metinlerle o şey arasında bir bağlantı kurmaktır. Sözgelimi "Sigara içmek yasaktır!" ya da "Sigara sağlığa zararlıdır!" sloganlarını ele alalım. Dinî açıdan israf, sihhî açıdan zararlı olması, iğrenç (*habis*) kokusu ile sosyal ilişkilerde nahoş durumlara sebebiyet vermesi vb. mahzurlarının yanı sıra, yabancı sigara kartellerinin desteklenmesi anlamına da gelen sigara içimini azaltmanın/ortadan kaldırmanın başlıca yolu bu yoldaki eğitim-öğretim ve propaganda-ların Kur'an ile irtibatlandırılarak yapılmasıdır. Nitekim 2003 Ağustos'unda Mekke-i Mükerreme'de Mescid-i Haram'ı çevreleyen meydanları, 'yılan şeklinde, kıvrım kıvrım uzanarak kalbi saran bir sigara resminin üstünde *وَيُحَرِّمُ عَلَيْهِمُ الْخَبَائِثَ* "(Peygamber) böyle murdar şeyleri haram kılar onlara"¹¹⁵ âyetinin yazılı olduğu *billboard*lar süslüyordu. Böylece, Kur'ânî emir ve tavsiyelerin önemini idrakinde olan kişilere, kalbi bir yılan gibi zehirleyen murdar sigarayı içmemeleri gerektiği hatırlatılmış oluyordu. Topkapı Sarayı Bâb-ı Humâyûn girişinin sağında ve solunda, ayrıca Bursa Ulu Camii kible duvarında göze çarpan *es-sultānu zillū'llāhi fi'l-arz ye'vi ileyhi küllū mazlūm* [Sultan Allah'ın yer-

112 Örn. en-Nisâ 4/58.

113 Örn. en-Nisâ 4/59.

114 Âl-i İmrân 3/159; eş-Şûra 42/38.

115 el-A'râf 7/157.

yüzündeki gölgesidir; haksızlığa uğrayan herkes ona sığınır] ibaresinde, Lâleli Camii'nin iç/arka kısmı ile Teşvîkiye Camii'nin son cemaat yerindeki *du'âu's-sultân sebüb'l-ğufrân* [Sultanın duası bağışlanmaya vesîle olur]¹¹⁶ ibaresinde ve yine Lâleli Camii'nin müezzin mahfilindeki *el-mülûkû mülhemûn* [Padişahlar ilhama mazhardırlar] ifadesinde, bu irtibat kurulmaya çalışılmıştır. Böylece, saltanat hiç de cumhuriyetten daha dinî olmadığı halde, bu vb. kültürel kodlar, Osmanlı Türk toplumunu padişaha bağlayabilmiştir. [Yalnız, sultanların halife sıfatını taşıdığını da unutmayalım!]

Başta âyetler olmak üzere dinî içerikli ibarelerin topluma kendi anladıkları dille ve okuyup yazdıkları harflerle iletilmesi daha faydalı olacaktır, denilerek buna itiraz edilebilirse de bu durumda da Kur'an iktibasının tezyinat ve 'mesajı sadece Türklere değil bütün Müslümanlara iletme' fonksiyonları kaybolacaktır. Çünkü Kur'an iktibası tamamen eğitim-öğretim amaçlı ve mesaj iletme kaygısına bağlı olmayıp aynı zamanda dekoratif bir özelliğe de sahiptir. Latin harfleriyle süsleme yapılamaz diye bir kural bulunmamakla birlikte, Kur'an harflerinin gerek orijinalitesinin gerekse süsleme fonksiyonunun (her türlü istife ve eğime uyabilmesi vs.) Latin harfleriyle korunamayacağı aşikârdır. Kaldı ki ülkemize gelen ve Türkçe bilmeyen Müslümanlar Latin harfleriyle yazılardan hiçbir şey anlamayacağı gibi, muhtemelen, yapının cami olduğu bile anlaşılmayacaktır. Öte yandan, İmparatorluk topraklarında sadece Türklerin yaşamadığı düşünülürse, sanat eserlerine âyetlerin orijinali/Arapçası yazılarak farklı ırkların ortak Kur'an paydasında buluşturulmasının daha akıllıca olduğu aşikârdır. Ne var ki, bugün 'ilahî mesajı kendi insanımıza iletme kaygısı' 'diğer milletlere iletme fonksiyonunun kaybolacağı endişesinden daha büyük önem arz etmektedir. Bu durumda en sâlim yol girişlere, kapılara, pencere üstlerine, sütunlara... sanatkârane istif edilmiş âyetlerin altına/yanına arı-duru bir Türkçesinin, yine sanatkârane, ustaca, kaliteli ve okunaklı bir yazı karakteriyle yazılması ya da Adana Sabancı Merkez Camii'nde olduğu gibi caminin girişinde ya da bir başka müsait yerinde, bütün yazıların yerlerinin bir şema ile gösterilerek meallerinin verilmesi imiş gibi görünüyor. Cemaatin görebileceği uygun yerlere konacak dijital tahtalar aracılığıyla âyetlerin arı-duru meallerinin yansıtılması da güzel ve çağdaş bir uygulama olur, kanaatindeyim. Nitekim çeşitli camilerin girişlerinde yer alan panolara âyet veya hadis mealleri yazılmakta, Fatih Dülgerzâde vb. cami girişlerine âyet ve hadis yazılı levha ve

116 Bu şekilde mutlak olarak değilse de, "âdil yöneticiler"ın duasının geri çevrilmeyeceğine ilişkin sahih bir hadis varit olmuştur (Bk. Tirmizî, Sıfatu'l-cenne 2).

kâğıtlar asılmaktadır; Kadıköy Osman Ağa ve Üsküdar Mihrumah Sultan camilerinde caddeden geçenlerin rahatlıkla görebilecekleri dijital tahtalar yerleştirilmiştir. Ancak yazılar bir bütün halinde bulunmamakta; kelimeler oldukça yavaş kaydığı için, normal bir metin gibi okunmamaktadır. Henüz emekleme evresinde olan bu uygulama zamanla gelişip benimsenecek gibi gözükmektedir. Lâtin harfli Türkçe metinler/levhalar camilerin tamamen dinî içerikli mabedler olmadığı, asıl fonksiyonlarının dünyevî olduğu gerçeğinin hatırlanmasına da ivme kazandıracaktır.

ÖZETLE

Dinî-dünyevî hemen bütün sanat ürünlerinde rastlanabilen hatlar sayesinde inanç ve düşünceler taşa, mermere, ahşaba, çiniye, deriye, kumaşa, metale, alçıya, cama... kazındığı gibi kitlelere belli mesajlar iletilmekte, yapılar bereket ve kutsiyet kazanmakta, süslenip güzelleştirilmekte ve –başta gayrimüslimlerden alınanlar olmak üzere- İslâmlaştırılmaktadır.

Sanat eserlerinin âyet ve hadislerle bezenmesi, temelde tezyînat ve eğitim amaçlı olup Kur’ân-ı Kerîm’in kutsallık ve bereketinden yararlanma düşüncesi öne çıkmaktadır. Kur’an menşeli dualar, dua maksatlı hıfz âyetleri ile siyasî-akîdevî mahiyetteki iktibaslar da önemlidir. Yine, fazileti hakkında hadis bulunan Âyete’l-Kürsî, Fâtîha, İhlâs, هُوَ اللهُ الَّذِي vb. pasajlar hemen her yerde görülebilir. Bezeme için seçilen âyetlerin temel özelliği, yüce Allah’ı veciz ve sahih bir şekilde tasvir etmenin ötesinde, İslâm’ın tevhid ve yeniden diriliş gibi temel inançlarını özlü biçimde yansıtma ve yansıtmalarıdır. Yazı mahallinin darlığı-genişliği, mesaj, duygu ve düşüncelerin az-öz bir ibareyle net biçimde iletilmesi, istif ve şablonun hazır olması, bazı harf ve kelimelerin istife daha elverişli ve daha estetik olması, bânîlerin belli bir âyeti özellikle istemesi âyet tercihinde önemli diğer etkenlerdir.

Edebiyatta olduğu gibi, toplumun ve tarihin fotoğrafını çeken sanat eserlerinde de âyet, hadis veya kelâm-ı kibâr *iktibas* edilirken, bu kelime ve cümlelerin yapıyı şiddetle ışıktırdığı, bir mücevher gibi parladığı, yapıya sanatkârane bir nitelik kazandırıp değer kattığı düşünülmektedir.

Sanat eserlerinde başta Kur’ân-ı Kerîm olmak üzere dinî içerikli cümleler yazılması, her şeyden önce İslâm’a bağlılığın en dolaysız ve kesin bir göstergesidir. Kur’an’ın sistemin odağına yerleştirildiği, meşrûiyetin kaynağı olarak Kur’an’ın görüldüğü, bütün sosyal ve toplumsal hayatın odağında Kur’an’ın olduğu, her şeyin Kur’an’la irtibatlandırıldığı böyle bir ortamda,

ahlakî, siyasi, ve toplumsal her tür mesajın Kur'an hatları ile verilmesi kadar doğal bir şey olabilir mi?

Ancak ilahî mesajı topluma yaymak, âyet yazımının temel amaçlarından biri olmakla birlikte tek amaç değildir. (Bu, zamanın yaygın ve örgün eğitim kurumları ile paralel götürülmektedir.) Çünkü zamanın şartlarına göre çok iyi düşünülmüş bir yaygın eğitim aracı olan bu yöntemden toplumun ne kadar yararlanabildiği, sanatkârane yazılmış hatları ne kadar algılayabildiği tartışmalıdır: Verdiği mesajı hemen herkesin anladığı *kelime-i tevhid*, *كَلِمًا دَخَلَ عَلَيْهَا زَكَرِيَّا* *كُلِّ نَفْسٍ ذَائِقَةُ الْمَوْتِ* ve *وَالْمِحْرَابِ* gibi âyetlerin¹¹⁷ yanında, uzmanların bile okumakta zorlanacağı yazılar vardır. Toplumun böyle yazıları bırakın anlamasını, okuyabilmesi bile zordur. Özellikle, belli bir âyet ya da sûrenin mutlaka yazılmak istenmesine rağmen, mekânın yetersiz olduğu zamanlarda iyice sıkıştırılan yazılar... Şüphesiz bütün yazılar bu kadar karmaşık değildir, ama uzun âyet ve sûrelerin genel karakteri de budur.

Bir başka nokta da ilahî mesajın kitlelere iletilmesinde kullanılan dilin Arapça olmasıdır. Bu, bir ölçüye kadar normal karşılanabilir: Kur'an diliyle yazan ve o dilden büyük oranda etkilenen bir toplum, bu tür âyetlerin bir kısmını (kelime-i tevhidi ya da besmeleyi) –hiç olmazsa gördüğü tabela fonksiyonu ile– pekâlâ anlayabilir. Günümüz insanı da her gördüğü yazıyı okuyup anlayamıyor; merak ederse soruyor; etmezse işaret ve sembol olarak algılıyor. Çünkü bir şeyin bir 'ne dediğini anlamak' vardır bir de 'ne idüğü'nü... İlki, işin uzmanlarını, ikincisi ortalama vatandaşı ilgilendirir. Kaldı ki, merak edenlerin bilenlere sorup öğrenmesi imkân dâhilindedir.

Son olarak; mimarîde yer verilen hatlara bir de mesajlarının temaları açısından dikkat çekmek istiyorum. Malum, bir şeyi algıla(t)mada, zihne yerleştirmede ve kitlelere mal etmede *tekrar ve süreklilik* esas olduğundan, Kur'an'ın çeşitli mesajları mümkün olan her dekoratif çevrede; camide, çeşmede, devlet dairesinde, okulda, hastanede, kışlada, dergâhta... hâsılı hemen her yerde dikkatlere arz edilmiş; mesaj iletilmiştir. –Mesajın alınıp alınmaması, yazıların ne kadar okunup algılanabildiği kitlelerin sorunudur.– Sanat eserlerine nakşedilen âyet, *hadis* ve *kelâm-ı kibarlar* tarih boyunca ne tip bir insan ve toplum inşa edilmeye çalışıldığı; İslâm ve Kur'an adına kitlelere ne tür mesajlar iletildiği hakkında bize ipuçları sunmaktadır. Söz konusu temaları *Sanat Eserine Vurulmuş Kur'an Mührü* adlı çalışmama havale ederek, şuna değinmekle yetineceğim: Radyo-TV, gazete ve İnternet gibi iletişim imkânlarından mahrum bir devir

117 Âl-i İmrân 3/37 ve el-Ankebût 29/57.

ve toplum açısından, yapıların çeşitli yazılarla dekore edilmesinin, ne kadar önemli ve dâhiyane bir uygulama olduğunu belirtmiştim. Yalnız, bu uygulama daha verimli hale getirilebilirdi, diye düşünmeden de edemiyorum. Bu gelenek şüphesiz “yapı ile âyet arasında irtibat kurma” esasına dayanmakta olduğu için, sözgelimi camilerdeki hatlarda başta namaz, cami ve kelime-i tevhid olmak üzere Allah, Peygamber ve Kur’an temalarının vurgulanması elbette takdire şayandır. Ancak, zaten Müslüman olan ve bunların önemini yeterince algıladığı için camiye gelmiş bulunan kitlelere sürekli aynı temaları hatırlatmak yerine, fırsatı ganimet bilerek dinin en temel ve evrensel ilkeleri öğretilmeye çalışılabilirdi: *Adalet, güven, iyilik, dürüstlük, iman kardeşliği, birlik-beraberlik, insan sevgisi, çalışma, dünyanın önemi, hesap endişesi* gibi... Bu hususlar hiç vurgulanmıyor, demiyorum. Sadece, bu tip konulara daha ısrarlı ve sürekli bir şekilde yer verilebilirdi.